

МИЛОШ М. КОВАЧЕВИЋ*
Филолошки факултет, Београд
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

ТИПОВИ ТУЂЕГ ЕКСПРЕСИВНОГ ГОВОРА У *КОРЕНИМА* ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА**

У раду се, лингвостилистичко-нараторолошком методом, анализирају типови туђег доживљеног говора у Ћосићевом роману *Корени*. Анализа показује да је доживљени говор најдоминантнија језичко-стилска црта Ћосићевих *Корена*. У Ћосићевим *Коренима* врло су ријетки случајеви да се у оквиру једнога чак и микродискурса реализује само један тип доживљеног говора. У *Коренима* се најчешће сусрећу различити начини уланчавања, хармонизације најмање два типа доживљеног говора, од којих је један по правилу слободни неуправни говор. И не случајно, јер слободни неуправни говор увијек представља стилско двогласје, он је један од предуслова полифонијске структуре романа. А Ћосићеви *Корени* су без сумње први српски полифонијски роман, а сљедствено томе и Ћосић први писац полифонијског романа у српској књижевности.

Кључне ријечи: Добрица Ћосић, *Корени*, полифонијски роман, доживљени говор, управни говор, слободни неуправни говор.

1. О језику и стилу *Корена*

1.1. У разговору с кћерком Аном Ћосић Вукић као књижевним критичарем (вођеном за необјављену књигу *Животија за роман*), на њену констатацију да је „такозвана сеоска тема у средини шесте деценије прошлог века под сенкама традиционалног, па и анахроног, реалистичког проседеа у *Коренима* била уобличена новим књижевним поступцима чија је 'модерност' исказана пре свега у вишеслојности значењске структуре, у изразитом смислу за драмско и романескно, у примени разних видова монолога и тока свести, у богатству језика и његовој модернизацији, син-

---

* mkovacevic31@gmail.com

** Рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика стурктуру савременој српској језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

таксичким променама које својим ритмом прате брзину драмских обрта” (Ђосић Вукић 2016: 342–343), Добрица Ђосић ће рећи да су *Корени* његова „судбоносна књига. Ако сам” – наставља Ђосић – „у свом првом роману *Далеко је сунце* показао неки дар и могућност да се посветим књижевности, с *Коренима* сам постао писац. И зато што сам поставио темеље свом романескном циклусу о људској судбини на српској земљи у XX веку; и зато што сам свладао основе књижевног заната и назначио своју језичко-стилску физиономију и зато што сам назначио обресе своје романескне поетике” (Ђосић Вукић 2016: 345). А шта је доминанта ’модерности’ Ђосићевог текста, модерности која се, по Ани Ђосић Вукић, огледа пре свега у „примени разних видова монолога и тока свести” и „синтаксичким променама које својим ритмом прате брзину драмских обрта”, а коју, сагласно, Добрица Ђосић сажима на савладавање „основа књижевног заната” и назнака „своје језичко-стилске физиономије”?

1.1.1. Ту језичко-стилску доминанту готово да је предодредило садејство двију особина што су одлика готово свих, ако не и свих, ликова Ђосићевих *Корена* – *сѝрах* и *сѝрасѝ*. Страх је, како то уочава Ана Ђосић Вукић, битна, ако не и најбитнија карактеристика готово свих ликова *Корена*: ту је „Николин страх док прелази Мораву; страх је и у Ђорђу, Симки, Вукашину, Толи, Аћиму, Мијату. Садржаји њихових страхова су различити и на тим разликама се граде њихове индивидуалности и карактерне посебности” (Ђосић Вукић 2016: 348). Сагалашавајући се с тим запажањем, Д. Ђосић ће рећи „да је страх у почетку свега. И на крају свега” (Ђосић Вукић 2016: 349). Што се пак страсти јунака *Корена* тиче, А. Ђосић Вукић ће доминацију страсти прогласити својеврсном компензацијом недостатка љубави у *Коренима*. *Корени* су, по њеним ријечима, једина Ђосићева књига „у којој нема љубави; то је књига о страстима” (Ђосић Вукић 2016: 357). Добрица Ђосић, међутим, страст сматра комплементарном осјећању љубави, тврдећи да је „у страстима мојих ликова љубав корен; свагда у име нечег што се воли чини се зло другоме, наноси му се патња и пати се због тога. Страст је нагонски и пароксистички стадијум љубави мојих главних јунака у *Коренима*” (Ђосић Вукић 2016: 357–358).

1.1.2. Страх и страст, и у понаособном и у интерферирајућем дјеловању, представљају више него плодно тло, више него добар предуслов за доминантност експресивног, „доживљеног” говора у *Коренима*. И управо у доживљеном говору страхови и страсти Ђосићевих јунака и добијају прави израз. Доживљени говор је најдоминантнија језичко-стилска црта Ђосићевих *Корена*.¹

¹ На специфичност употребе типова говора у *Коренима* – у иначе малобројним лингвистичким анализама Ђосићева језика, од којих су најзначајније оне Д. Јовића

2. О типовима доживљеног и недоживљеног говора

2.1. Доживљени говор, у систематизацији типова говора, статус јединствене категорије добија само у саодносу са „недоживљеним говором”. А од свих синтаксичко-стилистичких типова говора² статус „недоживљеног”, неемоционалног има једино неуправни говор. Неуправни говор представља препричани управни говор, а експресивност или емоција не може се исказати препричавањем. Друкчије речено, „неуправним говором може се пренијети само логички садржај, али не и афективна вриједност израза” (Вулетић 2006: 131). Свим другим типовима туђеј говора, укључујући ту и говор аутора (ауторски говор), може се исказати доживљени говор, тј. говор чија је темељна карактеристика афективна вриједност исказа. Тако афективност може, али нужно не мора, бити примарни садржај како ауторског тако и управног говора. Доживљени говор се на тај начин показује врсном јединственом категоријом само у саодносу према неуправном говору као форми преношења говора лика у синтаксичком облику зависносложене реченице изричног и зависноупитног типа. Доживљени говор, међутим, није јединствена синтаксичко-семантичка категорија. Он се реализује и као подтип унутар одређених наратолошких и/или синтаксичко-граматичких типова говора, какви су ауторски и управни говор. Али се јавља и као посебан тип говора – синтаксички и стилистички равноправан двома основним синтаксичким формама туђеј говора: управном и неуправном, од којих неуправни изражава само логичке, а управни и логичке и афективне садржаје: саме или у интерференцији.

2.1.1. А тај синтаксичко-стилистички увијек доживљени тип говора јесте *нејрави ујравни* или *слободни нејравни говор*, толико присутан у Ћосићевим *Коренима* да представља темељ (упориште) око кога се окупљају и с којим интерферирају сви остали типови доживљеног говора. За овај тип говора – на чију је појаву „као на нарочиту форму преношења туђеј исказа која постоји напоређо с директним и индиректним говором, први је указао [Адолф] Тоблер 1887. г.” (Бахтин 1980: 162), описујући га као „мјешавину управнога и неуправнога говора” и именујући га доживљеним гором (*erlebte Rede*) (Речник 1992: 147) – данас се, како смо и навели, користе два термина: *нејрави ујравни говор* и *слободни нејравни говор*.

(1975: 91–115) и Ј. Јовановић (2012: 7–59) – једино, без термилошке диференцијације типова туђеј говора, скреће пажњу Ј. Јовановић (2009: 14–16).

² Опис граматичко-стилистичких модела и подмодела преношења туђеј говора и њихова термилошка разграничења, којим се користимо и у овом раду, дају се у Ковачевић 2012: 13–38.

Термин *неу̀прави у̀равни њовор* (несобственно-прямая реч) користи се у руској и русистичкој литератури (в. нпр.: Бахтин 1980: 161–182; Кожина 2006: 251–252; Човић 1991: 145–151), док се термин *слободни неу̀прави њовор* (*le stile indirect libre, free indirect discourse/speech/style*) користи у романистичкој и англистичкој литератури (в. нпр.: Принс 2011: 183), а по правилу и у србистичкој и/или сербокроатистичкој литератури (в. нпр.: Вулетић 2006: 129–146; Рајић 2010; Ковачевић 2012, 2012а). Само због тога овдје дајемо предност термину *слободни неу̀прави њовор*.

2.1.1.1. Слободни неуправни говор има граматичке особине неуправног говора (прије свега употребу глаголског и замјеничког лица као у неуправном говору), али га од модела неуправног говора строго диференцира непостојање ауторске дидаскалије (тј. управне клаузе) и непостојање везивног елемента. Друкчије речено, слободни неуправни говор сведен је на изражавање исказа лика (говорника) на облике основних типова комуникативних реченица. Будући да се изражава и изјавним и упитним и узвичним реченичним формама, он је, према критеријуму синтаксичке форме, тешко разграничљив од ауторског говора. Од неуправног говора слободни неуправни говор, дакле, диференцира непостојање глагола и субординираног везника и могућност употребе експресивних јединица (узвика, питања, елиптичних исказа и сл.), док га од управног говора диференцира слагање категорије лица из тачке гледишта аутора (тј. као у неуправном говору) и изостанак ортографских знакова (наводника или црте).

2.1.1.2. Будући да „слободни неуправни говор није одредив строго и искључиво граматичким критеријима” (Принс 2011: 185), за њ се може рећи да има елемената и синтаксичке категорије и стилистичког поступка. Стилистички карактер, између осталог, даје му и специфична (сужена) функционалностилска дистрибуција. Док су управни и неуправни говор општејезичке категорије, остварљиве у свим функционалним стилевима стандардног језика, слободни неуправни говор је „творевина уметничке књижевности и искључиво се у њој среће” (Човић 1991: 146), или друкчије речено: „појава СНГ-а [слободног неуправног говора] је ограничена само на одређене реализације језичког система: на текстове које сматрамо литерарном фикцијом” (Рајић 2010: 521). У слободном неуправном говору „с апстрактно-граматичке тачке гледишта – говори аутор, док с тачке гледишта стварног смисла целог контекста – говори јунак” (Бахтин 1980: 164). Овај облик преношења туђег говора на најбољи начин омогућава „органично и складно спајање туђег унутрашњег говора са ауторским контекстом” (Бахтин 1989: 79).

2.1.1.3. Једна од основних карактеристика која повезује слободни неуправни са управним говором јесте његова (*не*)изреченост или (*не*)изјовореност. Наиме, у оквиру модела управног говора постоје два

подмодела: а) *изречени уїравни іовор*, и б) *неизречени или іомишљени уїравни іовор*, с обзиром на то да ли је садржај туђега іовора изговорен или іомишљен (неизговорен) (уп. Ковачевић 2012: 23).

3. Типови доживљеног іовора у *Коренима*

3.1. У појединим реализацијама управног іовора Ђосић у *Коренима* на врло специфичан начин у истом микродискурсу (параграфу) управног іовора комбинује исказе изговореног и іомишљеног управног іовора, и то без навођења ауторске дидаскалије (конференсе) и глагола који експлицитно показује да ли је у питању изговорени или іомишљени управни (туђи) іовор, што је најчешће и основни разлог реализације саме конференсе. Ђосић, наиме, у управном іовору ортографски маркираном цртом исказе іомишљеног іовора даје у заградама, тако да се прави потпуна интерференција изговореног и неизговореног туђега іовора у истом микродискурсу, односно параграфу,³ као нпр.:⁴

(1) – Добро вече, Симка... снајка! (Нема смисла, загрцнула се од радости, ништа јој нисам донео.) Нисам могао да вам јавим, донео сам одлуку на брзину, служба, морам одмах да се вратим... (Шта могу? Морам је разочарати.) Па јесте, и за Божић. Толико година нисам био код куће за Божић. Нисам те видео... Да, да, седам година. Париз, па одмах служба, државни чиновник... (Он! Жао ми, шта могу?) Добро вече, Ђорђе. Стигох сад, са кочијашем из Паланке... (Није ми се обрадовао. Не жели ни да се пољубимо. Не зна. Откуд би знао? Још кад је био дете...) Нисам хтео да вас мучим на Бадњи дан, много је посла. Добро ме возио. (Само с оцем сада да се не сретнем. Касније. Док се средим. Касније. Морам тише да говорим.) Ја сам уморан, идем одмах у собу. Нека, немој да га зовеш. Поздравићу се с њим касније, кад оставим ствари. (Са слугама? И с њима да се гњавим.) Добро сам, Мијате. Нисам остарио. Ако је хладна соба, Симка... снајка, после наложи, идем. (Брбљам, само брбљам. Вечерас морам све свршити. Моја соба... Вукашинова соба. И сада је сигурно тако зову.) Не, не! Не треба лампа. Ја ћу сад да се скинем и мало одморим. Много ти хвала... (Шта ћу с њом оволико обрадованом?)
У капуту седе на кревет и уздахну (50).

³ „Реч је о стваралачкој, – ’савезничкој’ (дијалогско-монологској) – фузији између уобичајено несагласних матрица”, при чему „приповедач комбинује исказано са неисказаним и алузивним” (Јовановић 2009: 14–15).

⁴ Библиографски подаци о коришћеном издању романа *Корени* дати су на крају рада, док ћемо при навођењу примера у загради иза примера давати страницу датог издања са које је наведени пример ексцерпиран.

3.1.1. Међуоднос изговореног и неизговореног дијела туђег говора унутар истог микродискурса остварује се у *Коренима* и *комбинацијом ујравној и слободној неујравној јовора*, с тим да се управним говором изражавају изговорени, а слободним неуправним неизговорени садржаји (искази) датог микродискурса туђег говора, као нпр.:⁵

(2) Стубе опет зашкрипаше, и кад виде да Симка марамом брише сузе, Ђорђе ускипе од љутње:

– Не цмиздри! Вече не сме да те затекне у мојој авлији. Да се изгубиш занавек ... куд знаш! – *Зашио ја [← ме] шако њледа? Смешка се, кучка. – Чекаш да и мене везаног спроведу у Паланку? Да ме осуде на робију?*

– Такве ни на робију не осуђују! (172)

Микродискурс Ђорђевог управног говора маркираног цртом састављен је од седам исказа, од којих прва три и посљедња два, укључујући и завршну Симкину реплику (*Такве ни на...*), представљају изречени управни говор, док унутрашња два исказа, што смо их маркирали курзивом, представљају неизречени туђи говор, па су зато и дата у форми слободног неуправног говора. Тако је комбиновање управног и слободног неуправног говора послужило за диференцијацију изговореног и помишљеног туђег говора, а заправо указало на нераскидиво јединство како управног и слободног неуправног говора, тако и нераскидиво садржајно и значењско јединство изговореног и помишљеног туђег говора.

3.1.2. Ћосић диференцијацију изговореног и помишљеног туђег говора унутар истог микродискурса (параграфа) прави помоћу (не)навођења ауторске дидаскалије (конференсе). Тако у првом од следећих микродискурса прва два исказа репрезентују помишљени слободни неуправни говор, док се у трећем исказу наводи изговорени слободни управни говор (а заправо полууправни), чија се изговореност обиљежава дидаскалијским глаголом (*рече*), након чега долази реченица ауторског говора, да би у микродискурсу исказ туђег говора завршила реченица изговореног уведеног слободног управног говора, чија се изговореност опет означава дидаскалијом (*јонавља себи*). Слично је и у другом микродискурсу, у коме се другим исказом исказује помишљени слободни неуправни говор, а трећим уведени изговорени слободни управни говор:

⁵ При навођењу примјера из *Корена* реченице слободног неуправног говора истицаћемо курзивно уз у загради са стрелицом реконструисане елементе који показују претворбу управног у слободни неуправни говор. Тип говора који се суодносно разматра са слободним управним говором у датим примјерима истицаћемо подвлачењем, ако то није ауторски говор, јер он остаје посебно неистакнут.

(3) Колико су ти српски сељаци јадни, још више су самоуверени. Она је према њему [← мени] добра, љажљива, али шћа може? Мора [← Морам] да се поздрави [← поздравим] са оцем, рече. Симка му поверљиво шапну да је он у својој соби и да зна да је дошао. Не смем да се збуним, понавља себи, брзо прелази двориште, улази у стару кућу и искашљава некакав нелагодан страх (52).

Ђорђе јекну. Ошца му [← ми] се свети... Отац се слади мојом несрећом, шапуће у мокру даску стола (112).

3.1.3. Има случајева у којима готово цијели микродискурс чине испреплетени („смјењујући“) искази слободног управног и неуправног говора, са само једним исказом „полуслободног“ управног говора (полуслободног по томе што није ортографски маркиран, али зато уза њ долази ауторска дидаскалија), по правилу солилоквијумског типа, као нпр.:

(4) Коњи и санке изјурише на пут и нестадоше у диму вејавице. Аћим склони главу са прозора.

Да ли је [← сам] Вукашина више волео шћо је последње деће? Или шћо личи на њега [← мене]? Не зна [← знам]. Све сам уложио у њега. И синове који се не родише. И наду у унуке. Кад се јасену врх осуши, он из пања истера шибљик. А ја? – шапуће на миндерлуку и зимогрожљиво дрхтури. Ђорђе је синоћ дошао, а још га нема да се поздрави и исприча како је посао обавио. Не поштује ме. Свети ми се, трже се. И Симку је [← сам] волео више од Ђорђа. Он [← Ја] је [← сам] њу нашао и изабрао. Баш онакву какву је [← сам] и желео снаху да има [← имам]: крућну, бокаћу, да може децу као зечиће да рађа (40–41).

3.1.4. Претходном је сличан наредни микродискурс, само што он започиње фрагментарним помишљеним управним говором, а завршава се изреченим солилоквијумским уведеним слободним управним говором, док су између та два исказа управног говора смјештени искази помишљеног слободног управног и слободног неуправног говора с којима се комбинује и неколико исказа што репрезентују ауторски говор:

(5) Механција без речи замрачи прозор и врата за собом затвори опрезно, тихо, као да газда спава.

Ђорђе уздахну „ја знам колико пута“, зари прсте у чекињасту браду и замисли се. Од своје шеснаесте пошуча [← пошучам] се он [← ја] по пошечима, далеким варошима, механама, положи [← положим] се око свакој марјаша, душа му [← ми] на свиње смрди. Крије [← кријем] дукаће у недрима, љушћи [← љушћим] сћеничаве и смрдљиве механске миндерлуке од Паланке до Пешиће, и сћрахује [← сћрахујем]. Да бар увек има [← имам] и овакву, шћилу собу. Сћава [← сћавам] по оборима, са свињама и слућама, погмићује [← погмићујем] механције, лојове, скелеције, ћумурције, каћешане... Замилкује [←

Замилкујем] слуџама. Живим црње од манастирског пса! – песница одскочи од стола. И тебе грејем на ребрима, извади кесу из недара, просу неколико дуката на сто и загледа се у њих. Одавно је из њега ишчилела радост од њиховог жутог светлуцања и танког, чистог звука. Прсти су престали да их се плаше. И веће да се размичу. И на вашарима и њо механама он [← ја], мали, да је [← сам] себи највећи, најкрујнији. Није збој ђинђува љред гућаном... Некада, било му [← ми] је слајко и крв да љросје [← љросјем] за овакву љомилицу жуџој сјаја. Кад се свршило џо некада? Не зна [← знам] му међу. Шта ћете ми? – дрхтаво шапће у бркове (22).

3.1.5. У Ђосићевим *Коренима* неупоредиво је чешћа употреба помишљеног и неуведеног како слободног управног тако и слободног неуправног говора неголи употреба уведеног и изреченог слободног управног и слободног неуправног говора, управо зато што се ти типови говора остварују у контекстима у којима јунака прожимају страхови, унутрашњи немири, преиспитивања, најчешће морална, одређених одлука и поступака и сл.

3.1.5.1. Слободни неуправни говор тако се комбинује или са слободним управним или са ауторским, с тим да микродискурс слободног неуправног говора по правилу окончава или исказом правога управног говора или пак ауторским говором као наставком описа ситуације, с тим да се сад опис јунакових унутрашњих проживљавања наставља описом природног (вањског) контекста (ситуације).

Ево најприје примјера у којима се смјењују искази слободног управног и слободног неуправног говора:

(6) Неће јој [← ми] Бој даџи љорода. Како сме [← смем] да љомисли [← љомислим]? То је највећи грех? Опрости ми, Господе, грешној. Опрости ми, много сам несрећна. (134).

Образи јој букнуше од стида. Она [← Ја], Симка Ђорђева... Тола да је [← ме] ојојани? Ни орах му из руке не би [← не бих] узела. Шта сам то хтела? Дође јој да закука из свег гласа (204–205).

Своју жену да наџовара [← наџоварам] с друјим да живи? Зар је [← сам] на џо сјао? И то с мојим надничарем и слугом Толом. Преровском голокотром ... моја жена! Симка! Ђорђа Катића Симка... Туђе дете да ми роди! Лажног сина да имам? Толино дете да зовем „сине”, моје презиме да носи, кућу, имање, све да му дам... Па кад оџари [← оџарим] и изнемојне [← изнемојнем], Толина крв да му [← ми] се свеџи, да ја [← ме] злосџавља, мучи (218).

Иџераће [← Иџераћу] Симку. Зар је то нека жена кад ноћас може да спава? Тако је. Нероткиња нема душу. Баш је брија шџо ће њему [← мени] ноћас сва крв иџећи у мучењу, несаници. Шта се кога тиче! Оженићу се девојком. Нећу. Оженићу се поштенем удовицом која је раћала децу. Мушку децу. Црква ја [← ме] неће венчаџи. И не мора. Главно је да су деца

нејова [← моја]. Имаће ће [← ћу] на њих иренеши. Аћим неће дуго живети. Аћим ... Моја су деца. Свеједно му [← ми] која их је жена родила (116–117).

Вукашин међу прстима окреће цигару и загледа је. Сигурно су чули. Сви се чудно држе. Како да им објасни [← објасним]? Шћа да му каже [← кажем]? Очеве очи осећа на себи. Он то не може да разуме. Неће. А ја морам... Кида влажан крај цигарете. То мора једном да се догоди. А после? Подрхтава. (54–55).

Зашто ја двадесет година страхујем да ми не располуте главу? Дукати жуље и пеку. Боли њихова тежина у недрима. Сићи ће [← ћу] с кола и ићи иешке. Врашиће [← Врашићу] се у Паланку. Саекаће [← Саекаћу] дан. Хтеде страх да повери Толи, чу његово звиждукање, па гласно рече:

– Рађаш газдама слуге! (19).

У претходним су микродискурсима, како се види, испреплетени искази слободног управног и слободног неуправног говора, „писац мења тачку гледишта – и прелазећи са гледишта свога јунака на сопствено – или боље рећи двоструко, и обратно, – говори час у првом лицу, час у трећем” (Јовановић 2009: 16), нераскидиво јединство доживљеног (експресивног) говора као цјелине.

3.1.5.2 Ћосић, међутим, интерференцију слободног управног и слободног неуправног не прави само смјењивањем исказа него чак и цијелих микродискурса (више параграфа), творећи тако сав доживљеношћу прожет већи дискурс. За примјер наводимо прво дискурс Вукашиновог унутрашњег дијалога, у коме се разоткрива његов однос побуне, неслагања са неприсутним оцем, с којим треба да се сретне,⁶ а затим дискурс Симкиног унутрашњег дијалога, унутрашњег обрачуна са и над заспалим Ђорђем:

(7) Не, све је ово сељачка идила и прошлост. Наш живот треба да буде нешто сасвим друго. Мој живот није Аћимов живот. Треба одавде засвагда отићи. Све оставити. Изневерити. Да, издати. А потом? Зашто се толико плашим неуспеха? Чему сва та рачунања? ЈА ТИ ВИШЕ НИСАМ ОТАЦ ... ТИ СИ ОД ВЕЧЕРАС МРТАВ ЗА МЕНЕ. ЈЕДАН ЗА ДРУГОГ ВИШЕ НЕ ПОСТОЈИМО.

Вукашин дрхти. Одрекао ме се [← си ме се]... Зар сам толико увредио неја [← шебе], суровој и снажној? Једино у живоју што је поуздано било моје, био је он [← си ши], ошац. Нешто што није имало обала. Ошац, [← Ти] си-

⁶ У смјењујућим микродискурсима Вукашиновог унутрашњег обрачуна са оцем и самим собом у слободном управном говору дати су и Аћимови искази које у себи понавља Вукашин. Будући да управни говор обиљежавамо подвлачењем, овдје ћемо, да би се разликовао од Вукашиновог, тај управни Аћимов говор, кога се присјећа Вукашин, истицати ВЕРЗАЛНО.

џурно сада џлаче [← џлачеш]. Он [← Ти] не може [← не можеш] да џлаче [← џлачеш]. Ноћас је све изгубио тај моћни Аћим Катић.

Вукашин је сав скупљен и згуснут у дрхтај који ће сам себе да искида. Не могу по твоме! Не могу се одрећи Олге зато што је ћерка твог политичког непријатеља. Не могу! Нисам крив што си ме неправедно волео више од Ђорђа. Немам чим да ти надокнадим неправду. Не могу... Знам, боли те, гледаш ме, осећаш како умирем у теби. Боли и мене. Па ти знаш колико мене боли.

Онда је дуго био без икаквих мисли: глава је набијена празнином. У њеним шавовима уклештена свест осећа само бол у коренима очију. Касније: не, није истина све оно што је [← сам] вечерас изрекао оцу. Јесте: у Србији се и коље и псује, гази по блату и живи у мраку, и једе хлеб са софри на којима су некад хајдуци урезивали своју жетву, истим ножем клали Турке и секли хлеб али... његово је то. Аћимов је [← сам] он [← ја] син. Њејова крв и стираси. Нека оџац и живи [← живи, оче] у заблудама сељачким. (74).

... Ђорђе у оделу лежи на кревету и, згрчен као гундељ, хрче. Симка стоји наслоњена на кревет и гледа у њега, слабо осветљеног ватром из пећи; никад јој није био тако гадан и ружан као ове ноћи. Како џо раније није [← нисам]: видела и осећила? И како је [← сам] мојла да се уга [← угам] за њеја и да живи [← живим] с њим?

И можеш сада да спаваш, тако си ружан и мали, као гица. Хрчеш... Мајка и Бог казнили ме тобом. Зашто си ме тукао? Зато што сам ти слуга у кући, што више радим и горе живим од свих надничара. Колико сам лебова намесила и људи нахранила. Очи и руке изгорела сам на огњишту. А сан ми траје само између других и последњих петлова. Свиње ти храним, стоку ти гледам, помажем у трговини, копам с надничарима, свађам се са слугама, криво мерим... Изелице! За Катиће сам радила и чувала. У шта су истекле моје младе године? Ти си ми снагу просуо ни у шта, ти што хрчеш, што спаваш, уморан си, заболеле те песнице од моје главе. Нисам ни годину дана проживела као жена, ни као Анђа Толина што ни хлеба у кући нема, ни као она нисам проживела, и она је срећнија од мене. Целог века, ти, псино, скиташ по вашарима, чаршијама, по белом свету дане и ноћи остављаш. Сигурно си трпео за мојом снагом и мислио на мене. Док сам се ја у овом гробу по ваздугу ноћ превртала као црв на жеравици, ти си се ваљао по туђим постељама. За дукате, и ти, тако ситан и грдан, могао си с лепотицама да спаваш. А ја те чекам... (69).

3.1.6. У *Коренима* нису ријетки примјери у којима се микродискурс слободног неуправног говора продужава ауторским говором, или је сам продужетак ауторског говора, с тим да та два типа говора заједнички одсликавају јединство описа јунаковог унутрашњег стања и природних вањских околности:

(8) *И све ће биши исто. Само ће у његовом [← мом] кревету дрући с њом да спава. Друће шаке њечиће њене слабине. Вукашин ће појести имање. Да скочи [← скочим] с кола, сломи [← сломијем] љушку о шочак, завишла [← завишлам] у врзину кесу из недара и пође [← пођем] пешице по иршини? Да зајева [← зајевам] у инаи свима?* Низбрдицом волови пођоше брже, у шкрипи дрвених чивија циче дукати у недрима, док Тола шапатам застајкује волове. Колона рабација уђе у село; под кошевима ћуте пси; рабације стадоше да се довикују; неко започе песму, па умуче; њен тмони одјек засу снег, крупан и густ (20–21).

У мраку он остаје сам. У мраку и он је мрак. Све је мрак. *Да је убије [← убијем]? И шјуће у њој? Туђе? Устаје, бела калдрма гори на месечини, Мијат спокојно спава. Њеџа? На врата Мијатове собице прислања образ (227).*

3.1.7. Ћосић врло често у микродискурс ауторског говора уметне један упитни исказ слободног неуправног говора, по правилу с циљем да би вишеструко потцртао његову доживљеност, експресивност, преплићањем тачака гледишта самога наратора:

(9) *Послушао је, тако је [Туркиња] рекла и тако га гледала да је морао. Више никада није смео да сврати на конак у ту механу. Шша ли је имала да му [← ми] каже?* Она је нешто знала, мислио је често док је ломио зелене симите што су се пушили белим, љутим димом (18).

Уђе у киселасту, љуту топлоту стаје, у густо и гласно дисање говеда. *Зашто ја [← ме] Мијати није вечерас дочекао?* Сигурно је одлуњао код неке удовице (34).

Зашто му [← ми] бар писмо није послао? А и та писма... Све су краћа. Некада му је цело вече требало да прочита писмо из Париза. Читао их је гласно. Сам. Ђорђу и Симки само оно што се на њих лично односило (38) и сл.

3.1.8. И распоред типова туђег експресивног говора Ћосић често користи као важно композиционо начело структурисања самог (микро)дискурса. Посебно се то односи на случајеве прстенасте композиције (микро)дискурса.

3.1.8.1. Тако Ћосић прстенасту структуру микродискурса прави употребом правог управног говора на почетку, а слободног управног говора на крају микродискурса, док између та два типа доживљеног говора смјешта само ауторски говор, као нпр.:

(10) *Сетила се, засмејала и прошаптала: „Мој брадоња.”* Док су јој прсти полако клизили по чврстој белој купи и заборављено застајали на вршку, тамном и шиљатом као зрно дренка, док се жудно осмеживала „чворку”–„брадоњи”, запазила је да су јој дојке некад биле мање и чвршће. Па

кад јој прсти безуспешно покушаше да напипају кост у прегибу бедара, осмех се разли у смех, дуг, гласан и замућен. Тај смех сада разбијено одјекује у њој. Суровим и крупним очима гњечи гуњ, куштраву косу што прелази преко гајтана, чакшире, кратке и наборане, мокру гомилицу старе одеће... *Како је [← сам] могла да ја њожели [← њожелим]? (28)*

3.1.8.2. Прстенасту структурисаност имају и експресивно много наглашенији микродискурси на чијем почетку и крају долази реплика управног говора, док је готово читав садржај између тих оквирних реплика дат у форми слободног неуправног говора, као нпр.:

(11) – Видим. Вози полако до гробља, а онда кроз село брз кас!

Кочијаш климну главом и опомену коње да пођу.

Њега [← Мене] овде неће сахраниши. Никад. И ако сасвим проидагне [← проидагнем]. Умрла... Умреће и он. Шта би она имала од тога да јој свраши [← сврашим] на гроб? Наружи му се лице, зажмури, пошмуло јекну. Шта он [← ја] то хоће [← хоћу] са собом? Зашио лаже [← лажем] себе? То је ова преровска земља што још струјуће по жилама, ово је последња криза, последње искушење, завичај, гробови, усјомене, оков је све то, с њиме се ништа не може постићи у живош. Неће [← Нећу] да умре [← умрем] као председник њаланачкој суда! Погледа: све је исто, куће, зима, и оног познаје, и жену познаје, не, то је беда, сиротиња... Шта се то променило, шта се то догодило за неколико година ошкро није [← нисам] долазио у село?

– Лево! Лево! (49)

3.1.8.3. Прстенаста структурисаност микродискурса слободног неуправног говора самоочигледна је у примјерима који започињу и завршавају се исказом ауторског говора, посебно још ако, као у првом следећем примјеру, ауторски говор почиње и завршава се истом лексемом, коју верзално истичемо:

(12) СТОЈИ насред собе: *шта то он [← ја] хоће [← хоћу] од себе и живоша? С чим то он [← ја] ноћас раскида [← раскидам]? Чему ово њозориште на Бадње вече у Прерову? Његова сенка, полегла по патосу, успела се зидом до прозора и на њему пресекла главу. Дуго СТОЈИ (76).*

Зна [Тола] да од грознице после порођаја жене умиру. *Ако она умре, умреће му [← ми] и близанци. Обојица су мушки, курјачићи, никад их не може [← не моћу] прежалиши. Ђорђева зависит урекла му [← ми] је жену и призвала смрт његовој [← мојој] кући. Данас му [← ми] није њлашио наднице, без хлеба, божихњара и дрва ја [← ме] оставио. Помрзнуће се деца. Ови мали ће скайаши. И зајрешио му [← ми] Ђорђе, да му више никад у кућу не уће [← не ућем]. Код кога ће [← ћу] радити? Чиме ће [← ћу] децу исхранити до пролећа? Мора [← Морам] да ја моли [← молим]. Бој је њега, Толу, зашто измислио да би неко по овој земљи ишао на коленима и погнуће њаве. Где ће*

[← һу] он [← ја] с Ђорђем Кашићем да се љарници [← љарничим] око љравде? Хлеб му [← ми] љреба. Већ до зоре огњиште ће му се загасити, јер је ноћ кроз оцак провукла хладан патрљак ноге и газии по ватри (79).

3.1.9. Није, како би се на основу наведених примјера могло закључити, употреба слободног неуправног говора у микродискурсима сведена само на један или неколико исказа и на микродискурсе са прстенастом композицијом. Ђосић покатакд прави дуге микродискурсе са доминирајућим слободним неуправним іовором, који се уводи преко ауторског говора, и с њим комбинује као прелаз с описа вањске, природне ситуације у којој се јунак налази на одсликавање унутрашњег јунаковог стања, и то низањем великог броја исказа слободног неуправног говора, као нпр.:

(13) Само му [Вукашину] се очи виде између обода дубоко навученог шешира и подигнутог астраганског оковратника. Не само због мрза што пред сутон окива пртину. Жели да га нико од сељака не препозна, заустави или нешто упита. Узалудно покушава да савлада радозналост очију упорним гледањем у кочијашева уска и повијена леђа. Очи му стално беже по снежном пољу и брежуљцима поред Мораве, лако запажају знане забране, врзине поред путева, топољаке, дрвеће – међаше. Све је истио... Као онда, као некада, кад је [← сам] он [← ја] шу живео, и кад је [← сам] љошао у Француску. Истио је као и онда кад ја [← ме] је ољац водио за руку, не, он [← ја] се [← сам се] увек држао за њеіов шљай, и кад је [← сам] био чобанче, љак... лицејац, великошколац... Не, није истио, не, љо више није њеіово [← моје], није [← нисам] ни он [← ја] више онај, није [← нисам] одавно, іодинама, још љре Париза, мноіо раније, сећа се [← сећам се], ља љолико љуша је [← сам] мислио о љоме, баш љамо код оноі забрана на коси, сага, наравно, не личи на небеску кайију, као онда, іледан на месечини од Мораве. Шља је [← сам] чиљао на љом расљусту? И рекао је [← сам], љамљи [← љамљим], не, сваки љејзаж љрезире [← љрезирем], узбуђење за лошеі сликара и уседелице, не за оноі несрећноі учиљеља, за њеіа не, а овај њеіов [← мој] завичај је беда, сажалење збоі коіа се кајеш [← кајем]. Глуіосљи, да, сви су ови љаланачки, сељачки кочијаши іурави, брбљиви, сви су љијанице, ракију љију, жене им од баљина носе завијена чела, и овај је љакав. Није ја [← ме] брија шљо је љо ливада њеіовоі [← моі] оца, іде је [← сам] некада лежећи у кукурузу љрежао саљима да види [← видим] іола колена девојака шљо су љласљиле сено, све је ово радосі у комадићима расејаним љо блаљу. Најілавније је не биљи сенљименљалан, само сенљименљалан не биљи, не, никако, онда... идејама је крај. Наставља се прошлост. Успомене га обузеле. Неће [← нећу] да мисли [← мислим]. Санке шкрипе. Некада, онда... увек, за сваки Божић, санкама кући. Све санке на свеіу истио шкрије. Као у Гоіољевим љричама. Зима је, беда, коњи заударају на балеу и кисео зној. Слуіе су добро љимариле, не, још како су заударали и Аћимови коњи... Па љо су све ілуіосљи, љричарије, и онај дорай, и зеленко на коме је јурио љо ливадама, коњи... Умео је вешљо

да влада дизинима. Неће [← нећу] о томе да мисли [← мислим]. О таквим сенцименталним бесмислицама... кад је некада као ћак и великошколац... Некада. Он [← Ја] не долази [← не долазим] кући као некада. Мајка је умрла. Ено ја пробље. Ту је она. Није [← Нисам] јој ошшишао на проб. Никада више неће [← нећу] ошшићи на преровско пробље... Баба Ката. Велика бритва на дугој узици. Кокошке су јој из крила кљуцале жито. У оној њиви породила се она сељанка. На мотици поред ње расекло се сунце, и нека крвава гомилица... звала ја [← ме] да нешто пресече [← пресечем], а он [← ја] је [← сам] бежао и викао. Оцаци и дрвеће, и све што не види, а осећа, гомила се у нелагодну, жалосну језу (46–47).

Још тада, и много раније, започело је ово што се вечерас догодило. Само: да ли је све баш онако како је [← сам] вечерас говорио! Па он [← ја] је [← сам] годинама мислио очевим мислима и живео његовим идејама. Прстима стјеже слепоочнице и уздахује као да се туши. Не, не мисли [← не мислим] он [← ја] онако како је [← сам] вечерас говорио. Зар није лепо у овој соби, његовој [← мојој] соби, у кући, у селу на Бадње вече? Колико се [← сам се] он [← ја] некада радовао овој вечери и сутирашњем дану! Шта му [← ми] је радосније било од овог дана, кад је [← сам] у санкама јурио из Паланке кући на божићни распус? Та препуна ћутања у санкама што се лако заносе и јуре, та ћутања по којима бије меки топот коња, фијучу бичеви, лено лете гаврани... Мајка. Ситне, сетне очи. Само њима говори. А увече се са оцем могло и о књигама причати. Тих вечери он је други човек постајао.

Само да једно такво Бадње вече, сада, вечерас, некако доживи [← доживим], да заборави [← заборавим] свађу са оцем, да она не постоји, дао би [← бих] све знање, идеје, каријеру, све би [← бих] дао. Јурну по соби. Мала му је (73).

Људи ће памтићи његова [← моја] дела и речи његове [← моје] преносићи с колена на колена. Име Аћима Кашића живеће док је Прерова и сељачкој народа. Неће [← Нећу] одстиуићи, ја нека и џук војске иде. Ни пред којом силом неће [← нећу] одстиуићи. Још данас увидеће Тошић да бићку с њим [← са мнош] није добио, иако му [← ми] је сина ошео. Нек цела Србија зна. Помињаће ја [← ме] и поштовани више и од Адама Бојосављевића. У очима му се, испод накомтрешених, кратких обрва, цело село збило у гомилу око шупљег бреста за који су Турци некада скеле везивали, јер тада је брест био на обали Мораве, па касније коње, а још касније, Василије је Лазара обесио о тај исти брест, а његов син под Милошем Обреновићем церовим младарима тукао је Преровце по крстима и туру, и сада, то село око шупљег бреста пред ошшином сложено слуша њега [← мене], Аћима, сиремно да и у смрти пође за њим [← мнош]. Двадесет година за њега [← за мене] народ ласа, на зборовима виче „живео“, на раменима ја [← ме] носи чаршијом. У инаш јосиоди и Обреновићима, држао је [← сам] он [← ја] говоре у Скуиштини, да су и бечке новине писале, дрхшала је влада од његовој [← мој] шшайа, и краљу Милану је [← сам] у брк скресао све што мисли [← мислим], али осећа, сав ишанчан шшом, да никад није имао овакав дан. Па и да пошине [← пошнем] данас, нека погинем, синови и народе, смрт би

била лепа, толико лепа да би морали и у историју да је запишу и слику у њој да му [← ми] одшћамѹају (154–155).

Завршни микродискурс (*Људи ће...*) чине од почетка до првог предиката завршне реченице, изузимајући само половину једнога, све сами искази слободног неуправног говора дати у ОН-форми, у приповједачкој форми свезнајућег трећег лица. Посљедња реченица микродискурса структурисана је на наратолошки и стилистички врло ефектан начин: реитерирањем лексички хомофоромног предиката најприје у приповједачкој ОН-форми, а потом у ЈА-форми (и да погине данас, *нека ѿѿинем*), чиме се уједињују приповједачка са тачком говорења самога лика, показујући да садржај оба граматички раздвојена типа говора припадају истом лику-наратору – овдје Аћиму.

3.1.10. У свим до сада наведеним примјерима, како се и на основу у загради дате реконструкције види, ЈА-форми управног говора одговарала је ОН-форма слободног неуправног говора (препознатљивој по морфолошкој форми предиката и типу присвојних замјеница). Ђосић у *Коренима*, међутим, слободни неуправни говор не реализује само у ОН-форми него и у ТИ-форми. Та форма подразумијева реализацију дискурса слободног неуправног говора с трипартитном кореферентношћу (и говорника и саговорника и наратора), с тим да се поједине од тих улога строго диференцирају и/или граматички и/или нараторски. ТИ-форма слободног неуправног говора нужно подразумијева један тип солилоквијумског говора. То је говор у коме се умјесто монолога остварује унутрашњи дијалог, само што се у њему *ја* не супротставља граматички свом другом *ја*, него се *ја* као говорник супротставља другом *ја* као кореферентном *ѿи*-саговорнику⁷, као нпр.:

(14) *Паге, Аћиме, ѿвој улед у амбис [← ѿаге мој улед у амбис]. Расшѹри ѿи [← ми] се оћнишѿе, разломи имање и зашре лоза. Моји унуци биће Тошиће-ви унуци. Аћим чупа браду (61).*

Умрећеш, Ђорђе [← умрећу ја] ... Умрећу. Ако. Немаш [← немам] рашѿа ни да живиш [← живим]. А што да умрем, тек ми је четрдест година? Јалов си [← сам]. Из шебе [← мене] ни ѿрава не може да никне. Морам, видим да морам. За кој си [← сам] боѿа ринѿао целој живоѿа и сад у смоницу? Ал' ће шѹћин да се наужива ѿвојих [← мојих] дукаѿа... И имања. И жене. Још је млада. Тек је сад сѿиѿла. Посушиће ѿреровске момке. А ѿи [← ја] – у смоницу. Е, баш ми није жао. Ко је у округу више од мене зарадио за

⁷ „У српској литератури (а и мимо ње) тешко да се може наћи, а и замислити, бољи примјер слободног неуправног солилоквијумског говора од оног који је при крају *Понорнице* – на више од двије странице текста – дао Скендер Куленовић” (Ковачевић 2012а: 345), који се у неким битним карактеристикама разликује од овдје наведених примјера Ђосићевог солилоквијумског слободног неуправног ТИ-говора.

петнаест година? Нико. Па онда, што ти [← ми] је жао? И моје и Вукашиново туђин ће да пождере. С ким ли се смотала? Најоварао је [← сам је] да с Толом... Дуго мисли. Није, није. Оне то увек ураде са оним у кога не сумњаш. Да не бих посумњао у Мијата, она га преда мном грди. Прети да ће га истерати. Цело имаће на сукње ћу да распем. Прво ћу све девојке по Прерову. Дукат на пупак. Из њега пуче нешто као смех. А Прерово јуно његове [← моје] ковилади. Ни мртав не дам имовину. Нико не сме да ме жали.

Она с лампом стоји више његове главе. (226)

Два наведена примјера потврда су врло стилематичног и стилогеног унутрашњег дијалога (Аћимовог и Ђорђевог) између Ја и другог Ја, у коме је друго Ја исказано ТИ-формом, а остварено стилским поступком еналаге лица или хетеропросопона (Ковачевић 2015: 272), који подразумева замјену граматичког лица, што се види и из наведених примјера у којима је прво лице замијењено другим.

3.1.11. Какве је све комбинације типова туђих доживљених говора Ђосић правио у *Коренима*, било би право чудо да не направи ниједан микродискурс доживљеног говора у коме ће се комбиновати и ОН и ТИ-форма слободног неуправног говора. А управо таква комбинација остварена је у следећем врло стилематичном и стилогеном микродискурсу слободног неуправног говора, у коме ћемо ОН-форму курзивно, а ТИ-форму верзално нагласити:

(15) Вукашин је учио за адвоката. А законе адвокати измишљају и мењају. Шта му [← ми] јомаже јравда? Нема јравде без јризнаница. Симка сјава. Сјава, јаловица. Тако би [← бих] је слајко забио у земљу!... Он [← ја], лудак, безмозговић, није [← нисам] ни јтражио јризнанице. Како ће [← ћу] суду да докаже [← докажем] да му је [← сам му] у шоку школовања... и јосле, и оних јрисја дуката што му је [← сам му] дао кад је долазио... Како ће [← ћу] суду да докаже [← докажем] да му је [← сам му] исјлашио његов део очевине? Све имаће што је [← сам] он [← ја], Ђорђе, кујино... Тајије јласе на Аћима. Слепац сам. Ако, Ђорђе! КАД СИ [← сам] СЛЕПАЦ, НЕКА ТИ [← ми] И КОШУЉУ СКИНУ! (116).

3.1.12. За крај смо оставили врло специфичну функцију реитерације истог исказа оствареног у двије „слободне” форме туђег говора – у форми слободног неуправног и форми слободног управног говора. Исти исказ – једном у форми слободног неуправног, а други пут у форми слободног управног говора – употријебљен је као текстуални кохезивни елемент у функцији рекуренцијског текстуалног конектора. Два следећа примјера то готово самоочигледно потврђују, а значајно је напоменути да и један и други нису случајно у форми упитног исказа: Зашто је [← сам] кујино црвене ћинћуве? и Сме [← смем] ли да се радује

[← *радујем*]? У Коренима се, наиме, доживљени говор, посебно онај исказан формом слободног неуправног говора, најчешће остварује у форми упитних (интерогативних) исказа, пре свега због тога што је упитност најчешћи израз страха, за који смо на почетку констатовали да је једна од доминантних особина готово свих јунака у *Коренима*. А питање се својом суштином готово и намеће као врло изражајна форма слободног неуправног говора. Наиме, „већ само преношење туђе тврдње у облику питања доводи у сукоб два осмишљења у једној речи: јер не питамо само, ми проблематизујемо туђу тврдњу” (Бахтин 2000: 183). Зато и не чуди да Ћосић упитним конструкцијама доживљеног говора додјељује и улогу кохезивних (конекторских) текстуалних елемената, који на посредан начин показују да саоднос конструкција доживљеног говора јесте једно од битних конструктивних начела структурисања цијелог текста овог Ћосићевог романа:

(16) Ђорђе заћута, воловски папци споро и меко топћу по првом снегу одоцнеле зиме, и напрегнуто се загледа у ноћ ускомешану црвеним кружићима и зеленкастим искрама што се стално пале и гасе на мокрим рубовима зеница. Над њим, по асури, шушти зрнасти снег, шкрипе и крцају кола трзана издуженим воловским вратовима, сударају се рогови у помрчини. Студ боцкаво мили од шака што чврсто држе пушку на коленима, пење се долактицом и струји ка рамену, гребуцка дуж кичме, а глава је пуна ситног, потмулог цвокота. Не само од студи и не само од ниске ћинђува и Толиног смеха. Скоро ће јасичка шума: можда га ноћас у њој чекају разбојници? Види их како чуче у ниском грабовом грмљу. Ослушкују пут којим он иде. Најпре пламен прободје мрак. Касније заболи. И опет помрчина. Ђорђе се смањи, згрчи и примаче ближе Толиним леђима.

Зашто је [← сам] кујио црвене ћинђуве?

Сваки пут кад наплати свиње, кукуруз или ракију, понесе у торби симите, рачунаљке и шећерлеме (17).

Зашто сам ћинђуве кујио? Десна рука одложи пушку, из цепа извади ниску ћинђува и поче да је ваља међу прстима. Не може да је баци у снег. У тмини без обала трну ватрени свици што скачу из очију, из главе пуне све гласнијег цвокота. Женско се за другога рађа. Ђорђе брзо врати ниску ћинђува у цеп и грчевито стеже кундак пушке. Кеса с дукатима жуљи ребра, као да је белутак. Гурну руку у недра и помери је с леве на десну страну. Злато суво зашкрипа и ту шкрипу крв разнесе по свим жилама. Стиште кесу да угуши глас жутих наполеона, да их не чује ноћ. Он се још више смањи, толико да се могао увући у кесу (19).

Гледа их [Симка] редом, погурене над чинијама, издужених вратова, са окрућеним рукама које се не пресавијају у лакту, затупасти и чворновати

прсти једва им држе дрвене кашике, вешто краду један другоме месо и мљацају споро, одсутно. [...]

Тромо и тешко уђе Никола. Даде му треножац да не би сео уз наћве, у сенку. *Сме* [*← смем*] *ли да се рагује* [*← рагујем*]? пита очима Николу и не опажа како се од њеног погледа муте старчеве још крупне очи са избледелим жућкастим искрицама. Ти можеш да знаш, казује му погледом, а сећање јој брише осмех (194).

Смем ли да се рагујем? Симка у себи понови питање Николи, па у једноликом чегртању дрвених кашика и гласном скруту надничарских уста, у немој тучи вретена светлости и првих откоса вечери, запраска њен смех (195).

Овакву, курзивом истакнуту, кохезивно-конекторску употребу доживљеног говора, колико нам је познато, србистичка и/или сербокроатистичка, а ни шира литература о туђем говору и не региструје. А овај тип употребе најбоље показује какав значај међуоднос слободног неуправног и слободног управног говора има и у сижејном и у фабуларном структурисању романа. Наиме, исти, конекторски исказ с „измјењујућим” типом доживљеног говора подразумијева прије свега повратак на конекторским исказом представљену тему, али повратак из друге перспективе, из друге тачке гледишта, што је за сижејно-композициони план не само поглавља него и дјела у цјелини необично важно.

4. Закључак

4.1. Проведена анализа показала је да су у Ћосићевим *Коренима* врло ријетки случајеви да се у оквиру једнога чак и микродискурса реализује само један тип доживљеног говора. У *Коренима* се најчешће сусрећу различити начини уланчавања, хармонизације најмање два типа доживљеног говора, од којих је један по правилу слободни неуправни говор. И не случајно, јер слободни неуправни говор увијек представља стилско двогласје, будући да он „у себи меша ознаке два дискурзивна догађаја (приповедачевог и дискурзивног чина лика), два стила, два језика, два гласа, два семантичка и аксиолошка система” (Принс 2011: 185).

4.1.1. А то стилско двогласје служи за двострани поглед, за објективизацију емоција, и субјетивизацију чињеница, за полифонијско јединство различитих типова говора. Сам термин *полифонија књижевног текста*, и *полифонијски роман*, у књижевно-стилистичку науку уводи Михаил Бахтин. Он у студији *Проблеми поезије Достојевској* (Бахтин 2000) тај термин, најопштије речено, везује за хармонично вишегласје типова говора у књижевном тексту, при чему се структура књижевног текста и разматра као међуоднос (усклађеност) различитих типова туђег говора.

То значење сагласно је заправо примарном музичком значењу грчког термина полифоније као вишегласног пјевања или свирања у којем сваки глас или инструмент има мелодичку самосталност, а међусобно су усклађени по правилима *хармоније* (тј. склада дијелова и цјелине, односно усклађености дијелова у цјелину – благогласја или благозвучности) и *контрапункта* (тј. вјештине повезивања двије или више мелодија у једну хармонијску цјелину, односно узајамно усклађивање мелодија). Из тога се развило фигуративно значење ПОЛИФОНИЈЕ као сваког вишегласја, многогласја, тј. истовременог присуства више разних гласова или мишљења.

4.2. Ако је Достојевски творац *полифонијског романа* (Бахтин 2000: 8), онда је у српској књижевности први писац полифонијског романа Добрица Ћосић, а први његов полифонијски роман јесу *Корени*.⁸ Бахтин ће рећи да у полифонијском роману Достојевског према критеријумима лингвистике и (традиционалне) стилистике доминира једноличан језик, језик подударан (идентичан) ауторском. „У многогласном роману Достојевског”, вели Бахтин, „има знатно мање језичке диференцијације, то јест различитих језичких стилова, локалних и социјалних говора, професионалних жаргона итд., него код многих писаца монологичара: код Л. Толстоја, Писемског, Љескова и других. Може чак изгледати да сви јунаци романа Достојевског говоре истим језиком, заправо језиком њиховог аутора. Ту једноличност језика су многи пребацивали Достојевском, чак и Л. Толстој” (Бахтин 2000: 171). Код Ћосића у *Коренима* је исти случај: нема идиоматске диференцијације језика (нема ни дијалекатски, ни социолекатски, чак ни идиолекатски обиљежених микродискурса), језик ауторског и туђих говора према тим критеријумима се ни у чему не разликује, у питању је српски књижевни (стандардни) језик.⁹ То, међутим, не значи да у *Коренима* нема језичких диференцијација, само што оне нису везане за диференцијације језичких идиома, него за диференцијације типова говора. Наиме, „у полифонијском роману значај језичких варијетета и говорних карактеристика и даље постоји,

⁸ У литератури је већ констатовано да је Ћосић творац првог полифонијског романа у српској књижевности, али се, неосновано, то везује за Ћосићеву тетралогију *Време смрти*, а не за много раније написане *Корене*. Тако М. Јоковић констатује да је „Ћосићева тетралогија [*Време смрти*] први прави образац полифонијског романа у српској књижевности. У књижевној структури *Времена смрти* уочава се постојање широког система говора, постојање лингвистичког раја” (Јоковић 2017: 233).

⁹ Што не значи да уопште нема дијалектизама. „Директна веза Ћосићева језика с дијалектом је у ограниченој употреби локалне лексике” (Јовић 1975: 94). Око двадесетак фонолошко или творбено маркираних лексичких дијалектизама (Јовановић 2009: 42–59) није употријебљено за карактеризацију језика ликова, него као карактеристика ауторског језика; њих писац просто не сматра локализмима, него дијелом књижевног језика, дијелом књижевнојезичког лексичког система.

али се он смањује, и, што је главно – мењају се уметничке функције тих појава. Ствар није у самом присуству одређених језичких стилова, социјалних говора итд., присуству које се одређује помоћу чисто лингвистичких критерија, ствар је у томе под којим су *дијалошким уџлом* они конфронтирани или супротстављени у делу. Али управо тај дијалошки угао не може бити одређен помоћу чисто лингвистичких критерија, зато што дијалошки односи, иако су везани за област речи, нису везани за област чисто лингвистичког изучавања те речи” (Бахтин 2000: 171–172). Тај дијалошки угао, што га прије свега подразумева изражавање туђег говора формом слободног неуправног говора, показује да је „свест јунака дата као друга, *шућа* свест, али она се не опредмеђује у исти мах, не затвара, не постаје прости објекат ауторове свести. У том смислу лик јунака код Достојевског није обичан објектни лик традиционалног романа” (Бахтин 2000: 8–9). Слободни неуправни говор тако представља доминантну синтаксичко-стилистичку структуру унутар микро и макро дискурса доживљеног полифонијског текста.

Зато се суштина *Корена* не исцрпљује, како то и критичарима романа Достојевског Бахтин замјера, у томе да се тражи „оригиналност у садржају – у темама, идејама, појединачним ликовима извученим из романа и оцењеним само с гледишта њиховог животног садржаја. Али при томе се неизбежно осиромашује и сам садржај: у њему се губи најбитније – оно *ново* што је видео Достојевски. Ако се не схвати нова форма виђеног, не може се схватити ни оно што је први пут виђено и откривено у животу уз помоћ те форме. Правилно схваћена уметничка форма не уобличује већ готов и пронађен садржај, него примарно омогућује да се он пронађе и види”. А у тој форми „јављају се нови принципи уметничког сједињења елемената и конструкције целине, јавља се – метафорично речено – контрапункт романа” (Бахтин 2000:45), тек чијом анализом се и може допријети до умјетничке интенције писца, као основе његове поетике.

Анализу *Корена* овдје смо да(ва)ли само с обзиром на доживљене типове говора, и то искључиво из перспективе слободног неуправног говора као доминанте. А потпуна анализа подразумејевала би и критеријално равноправан статус свих других типова говора у дијалогичком односу, у полифонијској структури овог Ћосићевог романа, и засигурно потврдила да готово сви темељни ставови што их је Бахтин изрекао о полифонијском роману Достојевског важе и за Ћосићеве *Корене* као први српски полифонијски роман.

ИЗВОР

Ћосић, Добрица. *Корени*. Београд: Laguna, 2016. Шт.

ЛИТЕРАТУРА

- Bahtin, Mihail. *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit, 1980. Št.
- Bahtin, Mihail. *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989. Št.
- Bahtin, Mihail. *Problemi poetike Dostojevskog*, prevela Milica Nikolić. Beograd: Zep-ter Book World, 2000. Št.
- Vuletić, Branko. *Govorna stilistika*. Zagreb: FF press, 2006. Št.
- Živković, Dragiša (ur.). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit, Institut za knji-ževnost i umetnost, 1992. Št.
- Јовановић, Јелена. „Стваралачки поступак Добрице Ћосића”. *Писци и стил*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2009. 9–59. Шт.
- Jović, Dušan. „Geneza nekih stilskih fenomena u *Korenima Dobrice Ćosića*”. *Lingvostilističke analize*, Beograd: Biblioteka Društva za srpskohrvatski jezik i književnost SRS, 1975. 91–115. Št.
- Јоковић, Мирољуб. *Имагинација историје: проблем историјске и књижевно-стешке дисципине у српском орману о Првом светском рату – европски контекст*, II издање, Рашка: Центар за културу, образовање и информисање „Градац”, 2017. Шт.
- Кожина, М. Н. (ред.). *Стилистически енциклопедический словарь русского языка*. Москва: Флинта, Наука, 2006. Шт.
- Ковачевић, Милош. „О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора”. *Српски језик XVII* (2012): 13–38. Шт.
- Ковачевић, Милош. *Лингвостилистика књижевног текста*. Београд: СКЗ, 2012а. Шт.
- Ковачевић, Милош. *Стилистика и граматика стилских фигура*, IV битно допуњено издање. Београд: Јасен, 2015. Шт.
- Prins, Džerald. *Naratoški rečnik*, prevela s engleskog Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik, 2011. Št.
- Рајић, Јелена. „Слободан неуправни говор: језичка реализација полифоничног исказа у наративном дискурсу”. *Српски језик XV* (2010): 515–524. Шт.
- Ћосић Вукић, Ана. „Поговор” за роман *Корени Добрице Ћосића*. Београд: Laguna, 2016. 341–361. Шт.
- Човић, Бранимир. *Стил историјске прозе А. Н. Толстоја*. Нови Сад: Радови Института за стране језике и књижевности, 1991. Шт.

Miloš M. Kovačević

TYPES OF ALIEN EXPRESSIVE SPEECH IN DOBRICA ĆOSIĆ'S *THE ROOTS*

Summary

Relying on a linguostylistic-narratological method, the paper analyses the types of alien experienced speech in Ćosić's novel *The Roots*. The analysis has demonstrated that experienced speech is the dominant linguistic-stylistic trait of Ćosić's *The Roots*. The speech type combinations nearly throughout the novel single out Ćosić's work as an exceptional stylistic-linguistic piece. There are very few cases in Ćosić's *The Roots* where only one type of experienced speech is realised within even one microdiscourse. *The Roots* most often features different ways of enchainment, harmonisation of at least two types of experienced speech, out of which one is, as a rule, free indirect speech. It is not incidental, because free indirect speech always implies a dual stylistic voice, being one of the requirements for the polyphonic structure of the novel. Ćosić's *The Roots* is doubtless the first Serbian polyphonic novel, and consequently Dobrica Ćosić is the first writer of a polyphonic novel in Serbian literature.